

Mgr Anna Polcyn-Radomska

Wartość, znaczenie i uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego

*„Bezpieczeństwo nie jest wszystkim,
ale bez bezpieczeństwa wszystko jest niczym”*

K. Nauman

były generalny inspektor Bundeswehry

były przewodniczący Komitetu Wojskowego NATO

Śledząc każdego dnia wiadomości w mediach, nietrudno zauważyć, że w świecie ciągle wybuchają konflikty na tle rasowym, narodowościowym czy terytorialnym. Wydarzenia ostatnich tygodni na Krymie zmuszają do refleksji nad bezpieczeństwem naszego kraju. Z opublikowanej ostatnio w internecie sondy wynika, że niewielu Polaków byłoby gotowych bronić kraju, a jeszcze mniej skłonnych byłoby oddać za niego życie.¹ Czy możemy czuć się bezpiecznie jako naród? Co to w ogóle znaczy „czuć się bezpiecznie”? W jaki sposób poczucie bezpieczeństwa indywidualnego zależy od bezpieczeństwa narodowego? I jakie czynniki owe bezpieczeństwo warunkują?

Niniejszy artykuł ma na celu przybliżyć znaczenie pojęcia bezpieczeństwa narodowego oraz zwrócić uwagę na fakt, że mimo postępującej globalizacji życia, bezpieczeństwo narodowe nadal stanowi jedną z najważniejszych wartości, jakiej powinniśmy bronić i ciągle umacniać.

Zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa ma tak wielką wartość, ponieważ jej niezaspokojenie może doprowadzić do śmierci organizmu. W hierarchii potrzeb A. H. Masłowa znajduje się ona zaraz po potrzebach biologicznych. A. Masłow założył, że dopiero zrealizowanie potrzeby niższego rzędu może wyzwolić potrzeby wyższe². Zatem niezaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa hamuje rozwój jednostki (za: Cenin, Chelpa, 1998, s. 22-23, por. także: Jakubczak, Skrabacz,

---

¹ Żaneta Gotowalska, „Czy walczyłbyś za ojczyznę? Nie, sorry Polsko”
<http://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/czy-walczylbys-za-ojczyzne-nie-sorry-polsko/tprve>

²M. Cenin i S.Chelpa podają (1998, s.22-23), że koncepcja Masłowa przez niektórych psychologów uznawana jest za nie spełniającą w pełni wymogów naukowości i budzi pewne wątpliwości, np. o konieczności zaspokojenia potrzeb niższego rzędu do wyzwolenia potrzeb wyższych. Wydaje się, że praktyczna doświadczenia życiowe pokazują, iż spełnienie tego warunku nie jest konieczne, chociaż niewątpliwie łatwiej jest w życiu kierować się wyższymi celami po pełnym zaspokojeniu potrzeb elementarnych.

Gąsiorek, 2008, s. 27). Według teorii motywacji C. Alderfora potrzeby ludzkie są ułożone w trzech nakładających się kategoriach: egzystencji, związku i wzrostu. Potrzeby egzystencji obejmują potrzeby fizjologiczne i potrzeby bezpieczeństwa według Masłowa (za: Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 27). Według H. Kissingera „bezpieczeństwo” przez to, że *„jest jedną z centralnych kategorii antropocentrycznych, stanowi wspólnie fundament każdego ludzkiego działania”* (za: Stańczyk, 1996, s. 15).

Dążenie do zapewnienia poczucia bezpieczeństwa towarzyszyło człowiekowi, odkąd pojawił się na Ziemi. Człowiek jest częścią natury i od początku swojego istnienia poddawany jest działaniu jej potężnych niszczących sił. Historia pokazuje, że nie tylko siły przyrody, ale również wytwory ludzkiej cywilizacji coraz częściej sięgają śmierć i zniszczenie. Ludzkość stanowi zagrożenie dla samej siebie. To zmusza kolejne pokolenia do olbrzymich wysiłków obronnych dla zabezpieczenia się przed istniejącymi i potencjalnymi zagrożeniami. Od skuteczności tego zabezpieczenia zależały i zależą życie i szczęście kolejnych pokoleń. Dlatego nieustanne tworzenie warunków do bezpiecznego życia każdej osobie, lokalnym społecznościom i całym narodom jest największą potrzebą i wartością ludzką i stanowi fundamentalny cel państwa jako najwyższej formy organizacji życia narodowego (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 24).

I. Geneza i zakres pojęcia bezpieczeństwa narodowego

1. Zdefiniowanie pojęcia „bezpieczeństwo”.

Bezpieczeństwo narodowe trudno przedstawić i zrozumieć bez wprowadzenia do pewnego systemu pojęć.

Pojęcie „bezpieczeństwo” jest jednym z powszechniej stosowanych w życiu codziennym, społecznym i politycznym oraz w nauce. Ogromny zakres kategorii bezpieczeństwa powoduje wiele trudności w zwięzłym opisanu i trafnym zdefiniowaniu tego słowa. Dlatego „bezpieczeństwo”, jak każde pojęcie o szerokim zakresie, jest pojęciem bardzo wieloznacznym.

Etymologicznie termin ten związany jest z poczuciem zagrożenia, potrzebą jego usunięcia i zaprowadzenia stanu pewności. Janusz Stefanowicz pisze, że w języku polskim słowo bezpieczeństwo *„świadczy o pierwotności poczucia zagrożenia w stosunku do poczucia, że jest się bezpiecznym „bez pieczy” czyli bez dostatecznej ochrony”* (Stefanowicz, 1984; por. też: Jakubczak, Flis, 2006, s. 15). J. Stańczyk (1996, s. 15) również zauważa, że etymologia słowa „bezpieczeństwo”

w wielu językach podkreśla pierwotność poczucia zagrożenia w stosunku do poczucia pewności swego zabezpieczenia.

Analizując definicje słownikowe zauważamy, że wszystkie zawierają takie desygnaty pojęcia bezpieczeństwa, jak: brak niebezpieczeństw, spokój, ochronę przed zagrożeniem. Na przykład *Słownik Języka Polskiego* (1978, s. 147) podaje, że bezpieczeństwo to „*stan niezagrożenia, spokoju, pewności*” (por. także: Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 50).

F. De Vaugelas, XVII-wieczny myśliciel, uważał, że „*słowo bezpieczeństwo (...) będzie kiedyś powszechnie używane, gdyż trafnie wyraża owo zapewnione zaufanie, którego nie umielibyśmy inaczej wyrazić jednym słowem*”. Jednocześnie zastrzegł, że nowe słowo „bezpieczeństwo” to coś zupełnie innego niż „pewność”, „zabezpieczenie” czy „zaufanie”. Twierdził, że wyraża ono „*(...) uzasadnione lub nie przekonanie, iż jest się poza zasięgiem wszelkiego zagrożenia*” (za: Delumeau, 1998, s. 11)

1.1. Bezpieczeństwo jako stan

Pierwotnym znaczeniem jest określenie bezpieczeństwa jako stanu. Stan bezpieczeństwa jest niemierzalny, istotne jest to, jak jest postrzegany przez władze i społeczeństwo. To postrzeganie stanu bezpieczeństwa może przybrać zdaniem szwajcarskiego politologa D. Frei następujące formy:

- stan braku bezpieczeństwa – gdy występuje duże rzeczywiste zagrożenie, a postrzeganie ego zagrożenia jest prawidłowe;
- stan obsesji – występuje wtedy, gdy nieznaczne zagrożenie jest postrzegane jako duże;
- stan fałszywego bezpieczeństwa – ma miejsce wtedy, gdy zagrożenie jest poważne, a postrzegane jest jako niewielkie;
- stan bezpieczeństwa – występuje wówczas, gdy zagrożenie zewnętrzne jest nieznaczne, a jego postrzeganie prawidłowe (za: Jakubczak, Flis, 2006, s. 14; por. także: Stańczyk, 1996, s. 17).

Wszyscy, którzy próbowali i próbują zdefiniować pojęcie „bezpieczeństwo”, równocześnie zwracają uwagę na nietrwałość tego stanu. Podkreślają również, że należy walczyć o najwyższą rangę bezpieczeństwa w życiu każdego człowieka. Jest to konieczne ze względu na słabość natury ludzkiej – braku przezorności, lekkomyślności i zapominaniu o nieustanności zagrożeń. Istotę tej słabości wyraża chińska sentencja sprzed 2500 lat: „*Kiedy ludzie są szczęśliwi i beztroscy, zapominają o śmiertelnym niebezpieczeństwie*” (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 50, por. także: Kitler, 2011, s. 23). Św. Tomasz z Akwinu ujął to słowami:

„ludzie posiadają skłonność do zatapiania się w grzesznym poczuciu bezpieczeństwa” (za: Skrabacz, 2006, s. 30). Św. Augustyn z poczuciem bezpieczeństwa wiązał życie pozagrobowe. Ziemskie jego zdaniem oznacza brak bezpieczeństwa: „Nikt też nie powinien czuć się bezpieczny w tym życiu, które całe bojowaniem nazwanó” (za: Skrabacz, 2006, s. 30, por. także: Kitler, 2011, s. 23-34).

J. Delumeau (1998, s. 16) swoje refleksje podsumowuje stwierdzeniem, że „od XV/XVI wieku poczuciu bezpieczeństwa towarzyszy nieodmiennie poczucie zagrożenia, które sprawia, że odczuwany stan bezpieczeństwa jest po prostu złudny”.

Wspólną refleksję wielkich myślicieli poprzednich stuleci można ująć następująco: nie ma bardziej złudnego uczucia, niż poczucie bezpieczeństwa (Skrabacz, 2006, s. 30).

1.2. Bezpieczeństwo jako proces

W związku z tym, że stan bezpieczeństwa nie jest czymś trwałym i stabilnym, bezpieczeństwo można rozumieć jako proces. W procesie tym stan bezpieczeństwa i jego organizacja podlegają dynamicznym zmianom stosownie do naturalnych zmian uwarunkowań bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo jako proces oznacza nieustanną działalność jednostek, społeczności, państw czy organizacji międzynarodowych w tworzeniu pożądanego stanu bezpieczeństwa (Jakubczak, Flis, 2006, s. 15; por. także: Stańczyk, 1996, s. 18). Oczekiwanie albo liczenie na to, że bezpieczeństwo jest efektem jednorazowego działania (np. założenia instalacji alarmowej, wygrania wojny itp.), efektem szczęścia czy darem losu, jest błędne i niebezpieczne (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 51). Według A. Bocheńskiego (1987, s. 31): „*Walkę o byt i godność toczy nie rycerstwo raz na rok, ale każdy obywatel – każdego dnia o oczywisty i nadrzędny cel działań każdego społeczeństwa, jakim jest zawsze troska i walka o wzrost sił narodowych.*”

1.3. Bezpieczeństwo jako potrzeba i wartość

Kolejne znaczenie tego pojęcia, to rozumienie bezpieczeństwa jako naczelnej potrzeby i wartości człowieka i grup społecznych, a zarazem ich najważniejszego celu (Jakubczak, Flis, 2006, s. 15, por. także: Stańczyk, 1996, s. 18). Tak rozumiane bezpieczeństwo preferuje R. Kuźniar pisząc, że: „*W powodzi haseł w rodzaju: po pierwsze, gospodarka lub po pierwsze człowiek*

szybko zapominamy, że fundamentem tego wszystkiego, co po pierwsze jest bezpieczeństwo. Jest ono pierwotną, egzystencjalną potrzebą jednostek, grup społecznych, wreszcie państw. Chodzi przy tym nie tylko o przetrwanie, integralność czy niezawisłość, lecz także o bezpieczeństwo rozwoju, który zapewnia ochronę i wzbogacenie tożsamości jednostki czy narodu (...)" (Kuźniar, 1996, za: Jakubczak, Flis, 2006, s. 15, por. także: Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 50-51; Kitler, 2011, s. 23).

Waldemar Kitler (2011, s. 23) podkreśla szczególną nadrzędność bezpieczeństwa nad innymi dziedzinami. Wynika to z faktu, że jest ono wartością, której osiągnięcie stanowi powinność elementarną, stojącą ponad różnorodnymi przejawami aktywności społecznej. Witold Tulibacki uważa, że w ujęciu filozoficznym bezpieczeństwo stanowi konfigurację : sytuacji, zdarzeń, faktów, stanów rzeczy niezależnych i zależnych od ludzi, a co za tym idzie: *„Bezpieczeństwo, tak rozumiane, poprzedza więc inne wartości, ale samo jest jedną z wartości podstawowych, spełniając rolę instrumentalną dla powstawania i istnienia wartości materialnych i duchowych”* (Tulibacki, 1999, s. 33; za: Kitler, 2011, s. 23).

Warto zwrócić uwagę na pogląd formułowany przez Józefa Kukulkę, który postrzega bezpieczeństwo, jako pewien system wartości w połączeniu ze środkami zapewniającymi zachowanie tych wartości. Zespół ten stanowią:

- 1) przetrwanie (państwowe, etniczne, biologiczne) widziane jako wartość nadrzędna;
- 2) integralność terytorialna (w sensie fizycznym, narodowym i państwowym) – często rozumiana jest jako główny równoważnik bezpieczeństwa;
- 3) niezależność polityczna (w sensie ustrojowym, samowładności i swobody afiliacji) – czyli brak uzależnienia państwa od wpływu różnych podmiotów w zakresie sprawowania władzy politycznej w wymiarze zewnętrznym i zewnętrznym;
- 4) jakość życia rozumiana jako styl i standard życia, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, jakość stosunków społecznych, zakres praw i swobód obywatelskich, przyjazne i bezpieczne środowisko naturalne³ (Kukulka, 1982, s. 29; Kitler, 2011, s. 80).

---

³ W. Kitler (2011, s. 80) podaje, że wartości narodowe w latach 70-ątych określił Serb Dymitriewicz, Józef Kukulka je rozwinął, a Ryszard Zięba zmodyfikował.

2. Zakres znaczenia i rozumienie pojęcia „bezpieczeństwo”.

2.1. Zakres znaczenia

Jednym z pierwszych, którzy zwrócili uwagę na pojemność słowa „bezpieczeństwo” był N. Machiavelli. Przez to pojęcie rozumiał nie tylko zapewnienie fizycznego spokoju. Pisze on : „(...) *Funkcja rządzącego zawarta jest w celu, dla którego powierzono mu najwyższą władzę, a którym jest troska o bezpieczeństwo ludu. Zauważcie, że przez bezpieczeństwo rozumiem nie tylko samą ochronę, ale także wszelkie inne satysfakcje w tym życiu, jakie każdy może osiągnąć swym prawowitym przemyślem, bez niebezpieczeństwa ani szkody dla Rzeczypospolitej.*” (za: Skrabacz, 2006, s. 32).

J. Stańczyk (1996, s. 19), interpretując myśl Machiavellego, wyróżnił dwa składniki bezpieczeństwa: gwarancję nienaruszalnego przetrwania podmiotu oraz swobodę jego rozwoju (Stańczyk, Jakubczak, Flis, 2006, s. 15-16, por. także: Skrabacz, 2006, s. 33). Istotą tak rozumianego bezpieczeństwa jest pewność: „(...) *Pewność jest warunkiem obu tych składników, a może ona być obiektywna lub subiektywna. Bezpieczeństwo w syntetycznym ujęciu można więc określić jako obiektywną pewność gwarancji nienaruszalnego przetrwania i swobód rozwojowych.*” (Stańczyk, 1996, s. 19).

Szerokość zasięgu pojęciowego bezpieczeństwa ukazuje Ryszard Zięba (1989, s. 50), który stwierdza, że: „*W znaczeniu ogólnospołecznym bezpieczeństwo obejmuje zabezpieczenie potrzeb: istnienia, przetrwania, pewności, stabilności, tożsamości (identyczności), niezależności, ochrony poziomu i jakości życia. Bezpieczeństwo, będąc naczelną potrzebą człowieka i grup społecznych, jest zarazem podstawową potrzebą państw i systemów międzynarodowych; jego brak wywołuje niepokój i poczucie zagrożenia.*”

Aleksandra Skrabacz (2006, s. 33-34), na podstawie analizy literatury, dokonała podsumowania sposobów pojmowania bezpieczeństwa. Podaje, że najczęściej przez to pojęcie rozumie się:

- a) Stan niezagrożenia, spokoju, pewności,
- b) Stan, który daje poczucie pewności i gwarancję jego zachowania oraz szansę na doskonalenie,
- c) Pewność i brak zagrożenia fizycznego, albo ochrona przed nim,
- d) Rozumny standard życia,
- e) Naczelną potrzebę człowieka i grup społecznych,
- f) Podstawową potrzebę państw i systemów międzynarodowych,

- g) Ciągły proces społeczny, w ramach którego podmioty działające starają się dostosować mechanizmy zapewniające im poczucie bezpieczeństwa,
- h) Zarazem stan i proces, nie odznacza się niezmiennością w dłuższych przedziałach czasu, ponieważ zależy od ruchomości układów sił.

Powszechność rodzi wieloznaczność, dlatego dla dokładnego określenia dziedziny lub obszaru, jakiego bezpieczeństwo dotyczy, współcześnie dodaje się odpowiedni przymiotnik. W związku z mnogością powstających w ten sposób określeń, dla zrozumienia i uporządkowania problematyki bezpieczeństwa, konieczne stało się wyróżnienie jego podstawowych wymiarów. Można wyróżnić 4 wymiary bezpieczeństwa:

- Podmiotowy (jednostkowy, lokalny, narodowy, międzynarodowy, globalny);
- Przedmiotowy (wartości, środki i narzędzia, aktywność państwowa);
- Procesualny (polityka, strategie, współzależności);
- Strukturalno-realizacyjny (organizacje, instytucje, działania) (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 51, por. także: Skrabacz, 2006, s. 34).

2.2. Rozumienie pojęcia „bezpieczeństwo narodowe”.

Rosnąca potrzeba ochrony życia i wolności powodowała, że na bezpieczeństwo stopniowo zaczęto patrzeć przez pryzmat państwa, prawa i sprawnej policji (obecnie rozumianej jako obrony terytorialnej) jako trzech filarów ułatwiających zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa. Podstawą takiego myślenia stały się dzieła Platona (*Rzeczpospolita*) i Arystotelesa (*Polityka*). Co prawda żaden z nich w swych dziełach nie łączył wprost istnienia państwa z poczuciem bezpieczeństwa, ale można w ich rozważaniach dopatrzeć się takich związków (Skrabacz, 2006, s. 30-31, Kitler, 2011). Najważniejszym celem istnienia państwa jest bezpieczeństwo, ponieważ to ono jest wartością pierwotną w stosunku do innych, a jego potrzeba stała się czynnikiem państwowotwórczym. Potwierdza to J. Marczak: „*Pierwszym i niezbędnym warunkiem pomyślnego rozwoju państwa było, jest i będzie zapewnienie bezpieczeństwa.*” (za: Skrabacz, 2006, s. 32).

Przy próbie opracowania definicji „bezpieczeństwa narodowego” pojawiają się te same trudności, które istnieją podczas prób jednoznacznego określenia pojęcia „bezpieczeństwo”. Zgodna jest na ogół opinia, że treść bezpieczeństwa

narodowego wywodzi się z wartości narodowych, takich jak przetrwanie, integralność terytorialna, niezależność polityczna i jakość życia (zostały one opisane we wcześniejszej części artykułu). Zagadnienie bezpieczeństwa odnosi się do niemal wszystkich dziedzin stosunków państwowych i międzynarodowych. Kwestia bezpieczeństwa jest problemem interdyscyplinarnym - zajmuje się nim politologia, ekonomia, prawo, socjologia, historia, nauka o stosunkach międzynarodowych i inne. Interdyscyplinarne traktowanie kwestii bezpieczeństwa wiąże się z rozwijaniem się funkcji państwa i obejmowaniem przez nie coraz to nowych problemów.

Tradycyjnie bezpieczeństwo narodowe utożsamiane było z siłą wojskową według uproszczonego schematu : zagrożenie to agresja (wojna), a bezpieczeństwo to obrona militarna. Współcześnie, obok aspektów wojskowych i politycznych, na bezpieczeństwo narodowe wpływają również czynniki gospodarcze i technologiczne, zasoby surowcowe, a także polityka w zakresie ekologii, demografii, spraw społecznych i humanitarnych. Koncepcje bezpieczeństwa należy poszerzyć o kwestie związane z zachowaniem narodowej tożsamości oraz zapewnieniem właściwego udziału w rozwoju cywilizacyjnym współczesnego świata (Jakubczak, Skrabacz, Gašiorek, 2008, s. 51-53, por. także: Skrabacz, 2006, s. 35).

Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego (2002, s. 16) podaje, że „bezpieczeństwo narodowe jest to stan uzyskany w wyniku odpowiednio zorganizowanej obrony i ochrony przed zagrożeniami zewnętrznymi i wewnętrznymi, określany stosunkiem potencjału obronnego do skali zagrożeń”

W dokumencie Rady Ministrów dotyczącym doskonalenia systemu obronności RP czytamy: „ *bezpieczeństwo państwa (lub bezpieczeństwo narodowe - jako równoważne terminy konstytucyjne) – to dziedzina działania państwa obejmująca wykorzystanie całości jego sił i środków (całego potencjału państwa) do przeciwstawienia się wszelkiego rodzaju zewnętrznym i wewnętrznym zagrożeniom interesów narodowych oraz kształtowanie jak najkorzystniejszych warunków realizacji tych interesów*”(Założenia do kompleksowej przebudowy, utrzymania i doskonalenia systemu obronności Rzeczypospolitej Polskiej, Rada Ministrów, Warszawa 1999, 2. 214, za: Skrabacz, 2006, s. 35-36).

Na postrzeganie bezpieczeństwa narodowego istotny wpływ miały zaistniałe na świecie na przełomie XX i XXI wieku zjawiska naturalne i społeczno-polityczne.

Obecnie bezpieczeństwo narodowe można rozumieć dwojako:

1. Jako cel działania państwa i rządu dla „zapewnienia wewnętrznych i zewnętrznych warunków sprzyjających rozwojowi państwa, jego życiowym

interesom oraz ochrony przed istniejącymi i potencjalnymi zagrożeniami” (Trager, Simone, 1973, s. 35, por. także: Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 52-53).

2. „*Bezpieczeństwo narodowe (...) jest nie tylko ochroną naszego narodu i terytorium przed fizyczną napaścią, lecz również ochroną – za pomocą różnych środków - żywotnych interesów ekonomicznych i politycznych, których utrata zagroziłaby żywotnie podstawowym wartościom państwa*” (Stańczyk, 1996, s.21).

Reasumując, za J. Kukułką (1982, s. 29) można przyjąć, że „*bezpieczeństwo narodowe to najważniejsza wartość, potrzeba narodowa i priorytetowy cel działalności państwa, jednostek, grup społecznych, a jednocześnie proces obejmujący różnorodne środki, gwarantujące trwałą, wolną od zakłóceń byt i rozwój narodowy, w tym ochronę i obronę państwa jako instytucji politycznej oraz ochronę jednostek i całego społeczeństwa, ich dóbr i środowiska naturalnego przed zagrożeniami, które w znaczący sposób ograniczają jego funkcjonowanie lub godzą w dobra podlegające szczególnej ochronie*”.

Analizując powyższe definicje można zauważyć, że:

- bezpieczeństwo narodowe jest wartością tworzoną przez wszystkich obywateli, a nie tylko wybrane instytucje;
- tworzenie bezpieczeństwa narodowego to proces długofalowy, wymagający poświęcenia i wytrwałości;
- bezpieczeństwa narodowego nie osiąga się poprzez bohaterские czyny, ale poprzez rzetelną pracę we wszystkich obszarach aktywności ludzkiej;
- zagrożenia, na jakie jesteśmy narażeni, są nieustanne, nieprzewidywalne i coraz bardziej skomplikowane ze względu na swój rozmiar, natężenie i szkodliwość (Skrabacz, 2006, s. 35).

II. Uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego

Jak wspomniano wcześniej, bezpieczeństwa nie jest czymś trwałym i stabilnym. Istnieje wiele czynników, które na to wpływają.

Autorzy podają różne typologie uwarunkowań bezpieczeństwa narodowego. Ogólnie można je podzielić na:

- wewnętrzne - związane są z tym, co dzieje się we wnętrzu bezpieczeństwa narodowego;
- zewnętrzne – obejmują te same czynniki, ale stanowiące właściwość otoczenia bezpieczeństwa narodowego i oddziałujące na nie zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio (za: Kitler, 2011, s. 100).

Istnieje również złożona sfera uwarunkowań, która nie mieści się w żadnej z wyżej wymienionych kategorii. Wynika to z postrzegania bezpieczeństwa narodowego jako społecznego systemu działania. W związku z tym pojawia się wiele czynników wynikających z faktu powiązania podsystemów między sobą oraz z elementami otoczenia. Powoduje to efekt synergii międzysystemowej. W aspekcie wewnętrznym, zewnętrznym, jak i synergicznym uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego mają charakter materialno-energetyczny, społeczny i kulturowy (za: tamże, s. 101).

Inni autorzy dzielą uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego na geostrategiczne, geograficzne i historyczne (por. np. Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, Flis). W artykule zostaną szerzej omówione czynniki zgodnie z tym podziałem.

1. Położenie geostrategiczne kraju

Geostrategiczne położenie kraju kształtuje zewnętrzne uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego.

Nasz kraj leży w przewężeniu bałtycko-karpackim, będącym głównym szlakiem lądowym między Europą a Azją, co stanowi główny i decydujący wyznacznik bezpieczeństwa narodowego Polski. Politycy uważają, że zajmowane przez nasz kraj terytorium ma wyjątkowe i kluczowe znaczenie dla panowania nad Europą, a nawet światem. Zrozumienie tego faktu wyjaśnia źródła agresji na Polskę w przeszłości. Również dzisiaj, w okresie kształtowania się nowego porządku europejskiego, miejsce Polski i jej sytuacja wewnątrzpaństwowa i międzynarodowa dużo znaczy dla tego procesu (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 32, Jakubczak, Flis, 2006, s. 58-59).

Drugą główną cechą geostrategiczną jest położenie Polski między dwoma mocarstwami: Niemcami i Rosją. Obydwa te kraje mają do dyspozycji dwudziestokrotnie większy od naszego potencjał militarny i sześciokrotną przewagę ludnościową. Naturalne są dążenia obydwóch mocarstw do ekspansji kosztem sąsiadów, zwłaszcza, że część terytorium naszego terytorium przez wiele stuleci znajdowała się w ich obrębie (Jakubczak, Flis, 2006, s.59, Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 33.).

Autorzy opisali 7 tez, w których można ująć wpływ położenia geostrategicznego Polski na tworzenie jej bezpieczeństwa narodowego:

A. Polska jest i będzie pod presją i ekspansją sąsiadów we wszystkich dziedzinach życia społecznego i funkcjonowania państwowego;

B. Największe zagrożenia dla Polski stanowi możliwość połączenia wysiłków obydwu mocarstw w osłabianiu bądź likwidacji polskiej państwowości;

C. Istnieje konieczność budowania silnego państwa zdolnego oprzeć się przewadze sąsiadów, zgodnie ze stwierdzeniem R. Dmowskiego, że „między Niemcami a Rosją miejsca na małe, słabe państewko nie ma”;

D. Fundamentem bezpieczeństwa narodowego musi być siła obronna w formie obronnego systemu wojskowego zdolnego zapewnić skuteczne odstraszenie militarne wynikające z niepokonalności;

E. Przynależność Polski do NATO czyni Niemcy (które również są jego członkiem) naszym sojusznikiem;

F. Wspieranie przez Polskę suwerenności państwowej Ukrainy (co uniemożliwia odtworzenie zdolności imperialnych Rosji) jest strategicznie ważnym działaniem dla bezpieczeństwa Polski i Europy;

G. Pozyskanie USA na sojusznika stanowi wielką szansę dla Polski w tworzeniu trwałych podstaw bezpieczeństwa narodowego (Jakubczak, Flis, 2006, s.59-60, Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 33-34).

2. Położenie geograficzne i jego znaczenie dla bezpieczeństwa narodowego

„Politykę wszystkich mocarstw określa ich położenie geograficzne”

Napoleon Bonaparte

Warunki geograficzne bezpieczeństwa narodowego kształtują wewnętrzne uwarunkowania bezpieczeństwa kraju. Najogólniej rozumiane są jako fizyczne, przestrzenne i społeczno-gospodarcze właściwości kraju.

1.1. Warunki fizyczno-geograficzne

Polska obecnie ma kształt zbliżony do koła, co uznawane jest za wielką korzyść, jeśli chodzi o obronę i zarządzanie państwem. Nasze granice - północna i południowa – są naturalne, utworzone przez wybrzeże morskie i góry. Granica zachodnia i północno-wschodnia są otarte, pozbawione przeszkód terenowych. Z uwagi na znaczną długość tych granic oraz na położenie na głównej osi geostrategicznej Europy, ich obrona oraz kontrola ruchu towarów i osób, stanowi jedno z głównych wyzwań bezpieczeństwa narodowego i bezpieczeństwa Unii Europejskiej (Jakubczak, Flis, 2006, s. 60, Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 35).

Z warunków fizyczno-geograficznych największym naturalnym zagrożeniem dla bezpieczeństwa naszego kraju są główne rzeki Polski – Wisła i Odra.

W Europie zaliczane są do rzek o średniej długości. Jednak pod względem zagrożenia powodziowego (ocenianego na podstawie wielkości i szybkości spływu lodu i fali powodziowej) należą do najpotężniejszych. Przyczyną ich potęgi jest górską zlewnia oraz względnie prosty bieg koryta od gór do morza (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 35). Można więc stwierdzić, że największym zagrożeniem niemilitarnym dla Polski są i będą powodzie, którym sprostanie stanowi prawie każdego roku najważniejsze wyzwanie bezpieczeństwa Narodowego.

Autorzy podają, że rozpatrując podstawowe uwarunkowania geograficzne, szczególne znaczenie dla bezpieczeństwa narodowego przypisuje się zalesieniu kraju. Obecnie lesistość Polski stanowi ok. 30%, a w niektórych rejonach (północno wschodni rejon oraz wzdłuż zachodniej granicy) nawet 50% (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 37). Lasy są wielką wartością i dziedzictwem narodowym produkującym drewno i tlen (co wpływa na klimat, a tym samym na rolnictwo będące bazą wyżywienia ludności). Stanowią także wielki walor obronny, ponieważ ograniczają (a nawet uniemożliwiają) potencjalnym agresorom prowadzenie rozpoznania i ruchu wojsk lądowych. Jednocześnie lasy są naturalnym obrońcą, bo umożliwiają własnym wojskom maskowanie oraz skryty manewr (Jakubczak, Flis, 2006, s.63, Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 37-38). Podręczniki historii podają, że w dużej mierze lasy (dając schronienie przed upałem) przyczyniły się do jednego z większych zwycięstw w historii naszego kraju - w bitwie pod Grunwaldem. Ochrona lasów przed pożarami, szkodnikami i destrukcyjną działalnością człowieka stanowi istotną część ochrony środowiska naturalnego, a tym samym tworzenia bezpieczeństwa narodowego. Degradacja środowiska naturalnego jest uznawana przez licznych autorów za drugą, po zagrożeniu niesionemu przez zdobycze techniki, charakterystyczną cechą zagrożenia narodowego (Jakubczak, Flis, 2006, s. 100).

2.2. Warunki społeczno-gospodarcze

Szczególne znaczenie dla bezpieczeństwa narodowego ma rolnictwo. Polskie rolnictwo zaspokaja niemal w całości potrzeby żywieniowe kraju. Poza tym, dzięki eksportowi najwyższej jakości naturalnej żywności, jesteśmy europejską, a nawet światową rolniczą potęgą. Atutem rolnictwa jest fakt, że tworzy wartości corocznie odnawialne i w coraz większym zakresie staje się źródłem odnawialnej bioenergii (Jakubczak, Flis, 2006, s. 61-62, Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 36).

Autorzy podają, że głównym źródłem konfliktów w XXI wieku będzie narastający kryzys energetyczny. Dlatego posiadanie własnych oraz dostęp do obcych źródeł energii w zasadniczy sposób będzie warunkować bezpieczeństwo narodowe. W odróżnieniu do zasobów związanych z rolnictwem, źródła energii stanowią wartości nieodnawialne. Polska ma znaczne zasoby kopalin energetycznych (gaz ziemny, węgiel kamienny i brunatny), brakuje nam ropy naftowej. Dlatego jednym z głównych wyzwań dla zapewnienia bezpieczeństwa narodowego będą działania w celu zapewnienia z różnych źródeł ciągłego importu ropy naftowej (Kitler, 2011, s.102, Jakubczak, Flis, 2006, s. 62, Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 37).

Koniecznym atrybutem suwerenności państwowej jest potencjał zbrojeniowy polskiego przemysłu. Jest również jednym z głównych środków oddziaływania politycznego, gospodarczego i militarne na inne państwa (Marczak J., Pawłowski J., 1995, s. 150).

We współczesnym świecie oprócz tradycyjnych już zagrożeń bezpieczeństwa (politycznych, militarnych, naturalnych) pojawiają się coraz to inne niebezpieczeństwa, które zagrażają społeczeństwom. Godzą one bezpośrednio w sam naród i jego biologiczne oraz egzystencjalne podstawy istnienia, a co za tym idzie - stanowią także realne zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. W literaturze przedmiotu zagrożenia te zostały nazwane zagrożeniami społecznymi. W istotny sposób wpływają one na jakość i standard życia społecznego, a tym samym na poziom rozwoju cywilizacyjnego nie tylko danego państwa, ale również społeczności międzynarodowych. Dzieje się tak, ponieważ w dobie globalizacji istnieje nie tylko swobodny przepływ dóbr i usług, ale również wszelkiego rodzaju zagrożeń, z AIDS, narkomanią i handlem ludźmi i ich organami na czele. Do tej grupy zagrożeń zalicza się także stale rosnące bezrobocie (Fehler, 2009, Jakubczak, Flis, 2006, s. 101)⁴.

Niepokojącym zjawiskiem jest również gwałtowny upadek wartości rodziny jako podstawowej komórki społecznej. Codzienne obserwacje pokazują silne powiązania funkcji rodziny z życiem publicznym i społecznym.

Na bezpieczeństwo narodowe bardzo istotny wpływ wywierają czynniki demograficzne. Znaczenie przyrostu demograficznego zauważono już w latach międzywojennych, kiedy to nasz kraj uważany był jeszcze za przeludniony. Od czasu wprowadzenia w większości państw Europy powszechnej służby wojskowej i odkąd wojna stawia pod bronią całe narody, liczba ludności stała się elementarną podstawą i poniekąd miernikiem obronnej i zaczepnej siły państwa.

---

⁴ Informacje te są również dostępne na stronie internetowej www.stosunki-miedzynarodowe.pl, w artykule z dn. 30.04.2010r. p.t. „Bezpieczeństwo społeczne w Polsce”

Obecny potencjał ludnościowy Polski (39 milionów) stanowi największą szansę w tworzeniu bezpieczeństwa narodowego. Oprócz liczby ludności korzystna dla bezpieczeństwa narodowego jest prawie jednolita struktura narodowościowa. O osobowym potencjale wojskowym kraju świadczą rzeczywiste możliwości mobilizacyjne – mężczyźni w wieku 15-49 lat, zdolni do służby wojskowej (Jakubczak, Flis, 2006, s.60-61, 100-103).

Polska, podobnie, jak większość państw Unii Europejskiej, weszła na ścieżkę katastrofy demograficznej, która zwiastuje największe zagrożenie dla tworzenia bezpieczeństwa w wymiarze narodowym, regionalnym i międzynarodowym. Od końca lat dziewięćdziesiątych obserwujemy w Polsce stałą tendencję do spadku liczby urodzeń, co w konsekwencji prowadzi do groźnego niżu demograficznego, który zasadniczo wpływa na możliwość przetrwania i rozwoju naszego państwa. Po raz pierwszy od zakończenia II wojny światowej liczba zgonów w 1999 r. zrównała się z liczbą urodzeń, a współczynnik przyrostu naturalnego osiągnął poziom zera. Ponadto od roku 2002 odnotowujemy ujemny przyrost naturalny, co przy również ujemnym saldzie migracji zagranicznych (więcej ludzi z Polski wyemigrowało, niż przyjechało na stałe)⁵ jest wielce niekorzystnym zjawiskiem, rzutującym zarówno na stabilność rodziny, jak i na bezpieczeństwo całego państwa (Jakubczak, Flis, 2006, s. 101-102).

Liczba urodzeń dzieci zależy nie tylko od kobiet, ale w dużej mierze od postawy państwa i społeczeństwa oraz świadomości ważności tego problemu dla ich prawidłowego funkcjonowania. Katastrofalny wskaźnik przyrostu naturalnego, w połączeniu z innymi zagrożeniami społecznym, przyczynia się znacząco do destrukcji współczesnego społeczeństwa, grożąc przerwaniem ciągłości życia narodowego.

W. Lutosławski stwierdził: „*Naród_mający największą, świadomą odwagę płodności, przez to jedno zapewnia sobie w przyszłości przewagę i ekonomiczną i polityczną nad ościennymi narodami.*” (za: Jakubczak R., Flis J., 2006, s.101).

Dlatego zapobieganie i przeciwdziałanie katastrofie demograficznej powinno stanowić jedną ze strategicznych misji państwa, obejmującą kompleks przedsięwzięć w sferze społecznej, ekonomicznej, edukacyjnej i kulturowej, dotyczących między innymi:

a) uświadamiania znaczenia trwałości rodziny i macierzyństwa (przyrostu naturalnego) dla państwa i społeczeństwa, w tym dla bezpieczeństwa narodowego;

---

⁵Informacje dostępne na stronie internetowej www.stosunki-miedzynarodowe.pl, w artykule z dn. 30.04.2010r. p.t. „Bezpieczeństwo społeczne w Polsce”, autor nieznan

b) przywrócenia rangi tradycyjnej rodzinie, pełniącej funkcję prokreacyjną socjalizacyjną patriotyczno-obywatelską usługowo-opiekuńczą;

c) powrotu do modelu rodziny wielodzietnej i wielopokoleniowej, jako gwaranta wykształcenia więzi społecznych i międzyludzkich;

d) zapewnienia prawnych gwarancji socjalno-bytowych dla rodzin, obniżenie kosztów edukacji dzieci i młodzieży;

e) wsparcia państwa dla młodych rodzin, np. w postaci zagwarantowania bezpieczeństwa pracy dla matki po urlopie macierzyńskim (Fehler, 2009)⁶.

Do bardzo istotnych uwarunkowań bezpieczeństwa narodowego należy zagrożenie terrorystyczne. Terroryzm to stara, jak ludzkość forma przemocy. Tradycyjnie jest określany jako „*przemysłne użycie przemocy lub zagrożenia w celu wywołania strachu; przemyślane wymuszenie lub zastraszanie rządów lub społeczeństw w celach nacisku politycznego, religijnego lub ideologicznego*” (za: Jakubczak, Flis, 2006, s.103). Terroryzm, a zwłaszcza atak z 11.09.2001r. na USA, brutalnie zweryfikował stan organizacji bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego. Świat uświadomił sobie, że dotychczasowe formy i środki bezpieczeństwa są bezradne wobec ataków terrorystycznych. Prognozy co do dalszego wzrostu zagrożenia terrorystycznego są pesymistyczne. Mimo sukcesów w toczącej się wojnie z terroryzmem uosabianym z Al-Kaidą, terroryzm pozostanie największym zagrożeniem XXI wieku, ponieważ jest to względnie dostępna, tania i skuteczna forma przemocy, wobec której społeczeństwa i państwa są niemal bezbronne (Jakubczak, Flis, 2006, s.106-107).

2.3. Warunki związane z doświadczeniami historycznymi i tradycjami bezpieczeństwa narodowego

Historia kraju i ukształtowane w jej procesie tradycje narodowe (rozumiane jako zasady postępowania, obyczaje, poglądy, wiadomości przechodzące z pokolenia na pokolenie; przekazywanie tych zasad, obyczajów następnym pokoleniom – Słownik języka polskiego, 1978, t. 2, s. 519) są drugim po uwarunkowaniach geograficznych, stałym wyznacznikiem bezpieczeństwa narodowego. Znajomość historii kraju i jego tradycji narodowych to spełnienie jednej ze starożytnych wskazówek strategicznych: „*Poznaj dobrze wroga i poznaj dobrze siebie, a w stu bitwach nie doznasz klęski.*” (Sun Tzu, 1994, za: Jakubczak, Flis, 2006, s.65-66).

---

⁶ www.stosunki-miedzynarodowe.pl, artykuł z dnia 01.09.2010r. „Rodzina jako element bezpieczeństwa lokalnego”, autor nieznany.

„*Historia nie tylko jest wiadomością, ale i siłą nawet*” – pisał nasz wieszcz C. K. Norwid (za: Jakubczak, Flis, 2006, s. 66). Miał na myśli to, że w wiedzy historycznej zawarte są informacje dotyczące genezy potęgi i klęski narodowej. Dzięki historii można uniknąć błędów popełnionych przez przodków dotyczących utrzymania bezpieczeństwa narodowego.

Podsumowanie

Podsumowując rozważania nad doświadczeniami historycznymi i tradycjami oraz ich wpływem na tworzenie bezpieczeństwa narodowego autorzy opracowali następujące tezy:

- A. Tradycje obronne Polski (wojny, bitwy, powstania stanowią podstawowy składnik wartości i tożsamości narodowej.
- B. Zaniechanie powszechnej obrony narodowej doprowadziło do bezbronności, a w konsekwencji do rozbiorów. Było to również głównym źródłem klęsk wojskowych powstań z powodu braku kadr dowódczych oz wyszkolenia wojskowego społeczeństwa.
- C. Powstania narodowe były wielkimi, racjonalnymi dokonaniem patriotycznej części narodu w celu odwrócenia skutków anarchii i odzyskania wolności. Powstania są w polskiej historii i tradycji najtragiczniejszym i najbardziej wzniosłym elementem tożsamości narodowej.
- D. Współczesna Polska powinna wykorzystywać doświadczenia potęgi Polski klasycznej, której bezpieczeństwo opierało się na dobrze zorganizowanej powszechnej obronie narodowej.
- E. Podstawę tworzenia skutecznego i trwałego bezpieczeństwa narodowego powinny stanowić własne zdolności obronne, a nie opieranie się tylko na sojuszach czy gwarancjach innych państw.
- F. Powszechna służba wojskowa i kultura to najważniejsze czynniki narodowo- i państwowotwórcze.
- G. Zawczasu przygotowana zdolność do prowadzenia działań nieregularnych stanowiła i stanowi dla Polski podstawową i skuteczną formę walki zbrojnej.
- H. Tradycyjne pospolite ruszenie, którego współczesną formą jest obrona terytorialna, to właściwa forma powszechnej organizacji wojskowej, która razem z wojskami operacyjnymi tworzy siłę obronną Polski. (Kitler W., 2011, s.116-120, Jakubczak, Flis, 2006, s.74, Jakubczak, Skrabacz, Gašiorek, 2008, s. 49).

Nie ulega wątpliwości, że „*Bezpieczeństwo jest naczelną potrzebą i wartością człowieka i grup społecznych (...)*” (Stańczyk, 1996, s. 18), ma bowiem zaspokoić nadrzędne, żywotne potrzeby trwania, stabilizacji i przewidywalności, rozwoju, dobrobytu i ludzkiego szczęścia (Jakubczak, Skrabacz, Gąsiorek, 2008, s. 51). Bezpieczeństwo nie powinno być celem samym w sobie, ale ostatecznie powinno służyć całemu narodowi, co trafnie ujął były prezydent Czech Vaclav Havel: „*Suwerenność społeczności, regionu, narodu i państwa, ma sens tylko wtedy, kiedy wyrasta z jedynej autentycznej suwerenności - z suwerenności istoty ludzkiej*” (za: Skrabacz, 2006, s. 29).

Abyśmy mogli czuć się bezpiecznie zarówno jako naród, jak i jednostki, wystarczy przestrzegać mądrości sformułowanych już 3000 lat temu, a zawartych w chińskiej księdze przemian (I Cing), które warto na zakończenie przytoczyć: „*Kiedy ludzie są szczęśliwi i beztroscy, zapominają o śmiertelnym niebezpieczeństwie (...) trzeba się liczyć z niebezpieczeństwem. Pamiętając o tym, człowiek zawsze pozostanie panem swego losu, (...) świadomość niebezpieczeństwa przynosi szczęście, (...) mądry człowiek liczy się z najgorszym i doświadcza najlepszego.*” (za: Skrabacz, 2006, s. 28).

Bibliografia:

- Bocheński A., *Rozmyślenia o polityce polskiej*, Warszawa, 1987.
- Cenin M., Chelpa S., *Psychologia wojskowa. Teoria i praktyka*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Departament Społeczno-Wychowawczy, Warszawa, 1998.
- Delumeau J., *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1998.
- Fehler W. (red.), *Bezpieczeństwo w środowisku lokalnym*, Warszawa 2009
- Jakubczak R., Flis J. (red) *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategię.*, Bellona, Warszawa 2006.
- Jakubczak R., Skrabacz A., Gąsiorek K. (red) *Obrona narodowa w tworzeniu Bezpieczeństwa Polski w XXI wieku. Podręcznik przysposobienia obronnego dla studentek i studentów*, Bellona, Warszawa 2008.
- Kitler W., *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie, uwarunkowania, system*, AON, Warszawa, 2011.
- Kukułka J., *Bezpieczeństwo a współpraca europejska – współzależność i sprzeczność interesów*, *Sprawy międzynarodowe* 1982, nr 7.
- Kuźniar R., *Po pierwsze bezpieczeństwo*, Rzeczpospolita z dn. 09.01.1996r.
- Marczak J., Pawłowski J., *O obronie militarnej Polski przełomu XX-XXI w.*, Warszawa, 1995.

- Norwid C.K., *Gorzki to chleb jest polskość – wybór myśli politycznych i społecznych*, Kraków, 1984.
- Skrabacz A., *Organizacje pozarządowe wobec wyzwań i zagrożeń bezpieczeństwa narodowego Polski w XXI wieku*, Ministerstwo Obrony Narodowej Departament Wychowania i Promocji Obronności, Warszawa 2006.
- Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, AON, Warszawa 2002.
- Słownik języka polskiego*, t. I i II, PWN, Warszawa, 1978.
- Stańczyk J., *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, ISP PAN, Warszawa, 1996.
- Stefanowicz J., *Bezpieczeństwo współczesnych państw*, Warszawa 1984.
- Sun Tzu, *Sztuka wojny*, Warszawa, 1994.
- Trager F.N., Simone F.N., *National Security and American Society*, 1973, w: *Leksykon politologii*
- Tulibacki W., *Etyczne aspekty bezpieczeństwa na tle pewnych „stałych” cech natury ludzkiej*, w: *Edukacja dla bezpieczeństwa i pokoju w jednoczącej się Europie. Teoria i jej zastosowanie*, red. R. Rosa, WSR-P, Siedlce-Chlewiska, 1999.
- Von Clausewitz C., *O wojnie*, Warszawa 2006
- Zięba R., *Pojęcie i istota bezpieczeństwa państwa w stosunkach międzynarodowych*, Sprawy międzynarodowe, 1989, zeszyt 10.